

היכן 'הסהר' ב'מפגש הצלב והסהר'? האסלאם בהיסטוריוגרפיה המערבית של מסעות הצלב, 2007-1950

ברק רובינשטיין

מסעות הצלב אל הלבנט תוארו במשך מאות שנים בחוגים אינטלקטואליים מערביים כחלק מההיסטוריה של הנצרות המערבית; לכן עסקו חוגים אלה בניתוח המפגש בין הצלבנים למוסלמים בעיקר, ואפילו רק, מנקודת מבטם של הצלבנים. בשנים שחלפו מאז מלחמת העולם השנייה ניכרו בשיח ההיסטוריוגרפי המערבי ניסיונות להקדיש תשומת לב גם להקשרים המזרח תיכוניים שהצלבנים פעלו בהם ולהתפתחויות אצל יריביהם המוסלמים. המאמר ממחיש את השינויים שעברו על השיח ההיסטוריוגרפי בפרק זמן זה באמצעות בדיקה השוואתית של כמה מחקרים מייצגים (החל מחיבורו המונומנטלי של סטיבן רנסימן משנות החמישים, וכלה בספרי מבוא כלליים משנות האלפיים). במאמר נטען כי השינויים בשיח הם תולדה של מגמות חברתיות ופוליטיות, אפנות חשיבה מתחלפות, ונטיות מקצועיות ואידיאולוגיות של החוקרים.

מבוא

המאמר שלהלן עוסק בהיסטוריוגרפיה המערבית המודרנית של התנועה הצלבנית. יש להבהיר כי במונח 'התנועה הצלבנית' כוונתי לסדרת הנדידות החמושות של נוצרים קתולים ממערב אירופה למזרח אגן הים התיכון בין השנים 1095 ו-1291.¹ בעשור האחרון נכתבו רבות על התפתחות ההיסטוריוגרפיה המערבית של התנועה.

1 הבהרה זו חשובה, משום שבמחקר המודרני אפשר להצביע על כמה אסכולות החלוקות ביניהן בשאלת ההגדרה של מסעות הצלב: אסכולה אחת מגבילה את המונח למסעות הצבאיים שנערכו בשנים 1095-1291 ושיעדם הסופי היה ירושלים, ואילו אסכולה אחרת כוללת בו מערכות צבאיות של אירופים קתולים שנוהלו באמתלה דתית מהמאה האחת-עשרה ועד למאה השש-עשרה או השבע-עשרה גם במקומות נוספים, כגון חצי האי האיברי והבלקנים. להרחבה ראו: Lock 2006: 270, 289; Tyerman 2004: 228-230; Constable 2001: 12-14.

המחקרים שעסקו בכך סקרו בעיקר את התמורות שחלו בפרשנות המערבית לאופיים של הצלבנים ולפועלם. המחקרים דנו, למשל, בכך שהאירופים בני המאות הארבע-עשרה עד השבע-עשרה ראו במסעות הצלב דגם לחיקוי בהתמודדותם עם האיום העוסמאני בדרום-מזרח אירופה; בשלילת המסעות על ידי ההוגים הרציונליסטים של 'עידן ההשכלה' במאה השמונה-עשרה; בהתרפקות הנוסטלגית, ואף בהערצה, שחשו כותבים רומנטיקנים, לאומיים ואימפריאליסטיים במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים כלפי הצלבנים, ובחזרתן של תפיסות ביקורתיות יותר למרכז השיח לאחר מלחמת העולם השנייה (Constable 2001; Tyerman 1998: 99-126; Lock 2006: 257-271; Chevedden 2006: 13; Lock 2006: 257-271). ראוי לציין, שהתמורות בהיסטוריוגרפיה המערבית של הצלבנות בשתי המאות האחרונות השפיעו רבות על כתיבת ההיסטוריה של הנושא בארצות המוסלמיות במזרח התיכון. התפתחות זו נותחה כבר ניתוח מקיף, ועל כן לא תידון במאמר זה.²

מאז המאה השלוש-עשרה, מרבית הכותבים על האפיזודה הצלבנית ראו בה לא רק שלב חשוב בהתפתחות אירופה, אלא גם מפגש חשוב בין ה'צלב' הנוצרי ל'סהר' האסלאמי, בין אירופה לאסיה, או בין ה'מערב' ל'מזרח' (ולפעמים נוספה אליהם גם ישות שלישית, נוצרית – הקיסרות הביזנטית-המזרחית – שנמחצה בין שני שכניה). מסיבה זו עירב חקר מסעות הצלב והממלכות הצלבניות בעולם המערבי לדורותיו שני תחומי ידע נפרדים: חקר אירופה בימי הביניים, מחד גיסא, וחקר תולדות עולם האסלאם והמזרח התיכון, מאידך גיסא. בפועל, עסקו בחקר התנועה הצלבנית בשש המאות האחרונות, בעיקר היסטוריונים מהדיסציפלינה הראשונה. חוקרים אלו דנו, בדרך כלל, בהיבטים הנוצריים והמערב-אירופיים של הנוכחות הצלבנית בלבאנט, והזניחו את ההיבטים הקשורים בצד האסלאמי של מסעות הצלב, ובהם התפתחות המחשבה המוסלמית על אודות היריב הצלבני וההשפעות החומריות והתרבותיות של הפלישה הצלבנית על עולם האסלאם. מעטים מהחוקרים טרחו ללמוד ערבית, תורכית או פרסית ברמה שאיפשרה להם קריאה במקורות ראשוניים מוסלמיים. לרוב הם הסתפקו בתיאור שטחי ואקזוטי של קומץ אישים מוסלמים בולטים (בעיקר סֵלַאח אל-

2 ראו למשל: סיון 1988: 16-49. די לומר, כי עד לסוף המאה התשע-עשרה ראו כותבים מוסלמים במסעות הצלב חלק מהסכסוך הדתי הנצחי בין 'דאר אל-אסלאם' ל'דאר אל-חרב' (עולם הכופרים). במהלך המאה העשרים חלחלו לאזור תפיסות מערביות שראו בצלבנים גיבורי האומות האירופיות וראשוני הקולוניאליסטים, ובעקבות זאת החלו הוגים מקומיים לראות במסעות גרסה מוקדמת של מאבק 'המזרח הערבי' ב'מערב האימפריאליסטי'. מגלמיו המודרניים של 'מערב' זה היו המעצמות המנדטוריות, ארצות הברית וישראל. בארבעת העשורים האחרונים, עם עליית האסלאם הרדיקלי במזרח התיכון, ניכרת שיבה לפרשנות המסעות כמלחמות דת.

דין, מייסד הסלטאנות האיוֹבית), ובציטוט אנקדוטות של נוסעים (כאֵבן ג'ביר ואסאמה בן מִנְקֵז) על אודות יחסי הגומלין בין הצדדים. ההתמקדות באירופה, הגם שלא הייתה חסרת הצדקה, מנעה מהחוקרים להבין את התנועה הצלבנית מנקודת המבט של ה'אחר' הלא־מערבי והלא־נוצרי, ומשום כך פגמה ביכולתם לראות במסעות עימות, או אפילו דיאלוג, נוצרי-מוסלמי או מערבי-מזרחי.

במהלך המאה העשרים נשמעה ביקורת על האירופוצנטריות המתמשכת של השיח על הצלבנים מצד חוקרי עולם האסלאם המילטון גיב (Gibb), עזיז עטיה (Atiya) ופיטר הולט (Holt), ואף מצד חוקרי הצלבנות מצדה האירופי, כמו בנימין זאב קדר (Kedar) וג'ונתן ריילי-סמית' (Riley-Smith) (Atiya 1962; Gibb 1935: 738; Riley-Smith 1993: 4-5; Kedar 1990: 136; Holt 1977: vii; 57). ואכן, בעשורים האחרונים של המאה העשרים השתנתה התמונה לטובה. ברם, עד כה לא זכה שינוי זה להתייחסות נאותה בחקר ההיסטוריוגפיה. לפיכך, אנסה במאמר זה לשפוך מעט אור על התפתחות כתיבתם של היסטוריונים מערביים על ההיבטים המוסלמיים של התנועה הצלבנית מאמצע המאה העשרים ועד לראשית המאה העשרים ואחת.

מתוך מאות הפרסומים האקדמיים שיצאו לאור בין 1950 ל-2007 בחרתי מספר מצומצם של פרסומים והשווייתי ביניהם. מדובר בפרסומים שנכתבו לא רק בעבור חוג מצומצם של מומחים ב'מגדל השן' האקדמי אלא פנו גם לציבור הרחב, ובכך יצרו פוטנציאל לגישור בין השיח האקדמי לשיח הפופולרי במערב. בפרסומים אלו כמה מהמחקרים החשובים ביותר על התנועה הצלבנית בכללותה, פרי עטם של היסטוריונים מובילים של התנועה מהזווית הנוצרית: *A History of the Crusades* בן שלושת הכרכים (1951-1954) מאת סטיבן רנסימן (Runciman); *The Crusades* מאת האנס מאייר (Mayer), שפורסם בגרמנית ב-1965 ותורגם לאנגלית בפעם הראשונה ב-1972; ו-*The Crusades, c.1071-c.1291* (1996) מאת החוקר הצרפתי ז'אן רישאר (Richard). כמו כן, בדקתי עבודות של חוקרי תולדות ארצות האסלאם, אשר התיימרו להציג תמונה כללית של התנועה הצלבנית או להבהיר סוגיות הקשורות בצדה האסלאמי, ובהן הספרים *The Crusades, Islamic Perspectives* (1999) מאת קרול הילנברנד (Hillenbrand), ו-*The Crusader States and their Neighbours, 1098-1291* (2004) של הולט, ומאמרים של מזרחנים כמו גיב (משנות החמישים והשישים), רוברט אירוויין (Irwin) ועוד. לצד אלו בדקתי גם כמה 'ספרי מבוא' קצרים על התנועה הצלבנית, ספרים שנועדו במפורש לקהל קוראים לא־אקדמי ולסטודנטים בראשית דרכם והתבססו על התובנות שהציעו המחקרים החשובים שלעיל. בדיקת תכניהם של ספרי מבוא אלו עשויה להעיד על המידה שבה תובנות אלו היכו שורש מחוץ ל'מגדל השן' האקדמי. חשוב לציין, כי כל הפרסומים האלו נכתבו באנגלית או תורגמו לאנגלית. אמנם שפה זו לא דחקה את הצרפתית ואת הגרמנית ממקומן המרכזי

בשיח המערבי על הצלבנות, אולם בחצי המאה האחרונה היא נהפכה בהדרגה למעין *lingua franca*, ובה הובעו הרעיונות החדשים ולובנו הסוגיות המרכזיות. אפתח את ניתוח הפרסומים השונים בסקירת ההבדלים המתודולוגיים והסגנוניים ביניהם, ואתאר בקצרה את עמדות מחבריהם כלפי התנועה הצלבנית וכלפי 'האסלאם' – הדת והציוויליזציה. לאחר מכן אשווה בין דעות החוקרים השונים באשר לקשר שבין מסעות הצלב לתהליכים היסטוריים אחרים שהתרחשו באותן שנים בחברות מזרח תיכוניות. מפאת קוצר היריעה, הגבלתי את הבדיקה לתהליך עלייתן של שלוש המעצמות המוסלמיות של התקופה (הזנגית, האיובית והממלוכית), ולסוגיית ההשלכות ארוכות הטווח של הנוכחות הצלבנית על הציוויליזציה המוסלמית. נושאים אחרים, חשובים ושנויים במחלוקת אף הם, כגון מצב האוכלוסייה המוסלמית שנכבשה על ידי הפראנקים, יידונו רק בעקיפין.

המטרה העיקרית של מאמר זה היא להסביר את ההבדלים בכתיבתם של החוקרים השונים על הנושאים שלעיל, וכדי לעשות זאת, בכוונתי להצביע על הגורמים אשר השפיעו לדעתי על עבודתם של החוקרים. גורם אחד הוא מכלול האירועים הפוליטיים והמגמות החברתיות והתרבותיות שתרמו לעיצוב תודעת החוקר. מאמצע המאה העשרים ואילך התרחשו כמה אירועים ותהליכים שתרמו להתגברות העניין האקדמי במסעות הצלב בכלל, ובהיותם מפגש בין 'הצלב' ו'הסהר' בפרט: התפרצות סכסוכים דתיים ואתניים בפלסטין ובלבנון, פריחת הלאומיות הערבית, ומאוחר יותר, עליית זרמים אסלאמיסטיים אנטי-מערביים. מחולליהם של אירועים ותהליכים אלו תיאררו אותם לעתים קרובות באמצעות מונחים 'צלבניים' (Madden; Riley-Smith 1993: 2; Hillenbrand 2006: vii-viii). להרחשויות האלו אפשר להוסיף את הטרואמות של שתי מלחמות העולם, תחילת העידן הגרעיני וקריסת האימפריות האירופיות. בעקבות אירועים אלו נפוצו בחוגים אינטלקטואליים במערב תפיסות אנטי-מיליטריסטיות ופוסט-קולוניאליסטיות, ומשנות השבעים נלוו להן גם תפיסות פוסט-מודרניסטיות. בהמשך אדגים כיצד חדרה הגישה האינטלקטואלית האפנתית בשנים אלו – גישה שמתחה ביקורת על האדם המערבי ועל האופן שבו ראה את ה'אחר' הלא-מערבי – גם לשיח על התנועה הצלבנית ועל זיקתה לחברות מוסלמיות.³

אין להתעלם גם מכך שההיסטוריונים השונים, הן של עולם האסלאם והן של אירופה בימי הביניים, השתמשו בארגון הכלים המתודולוגי שהיה מקובל בזמנם.

3 הדוגמה הידועה ביותר לביקורת אינטלקטואלית על התייחסות המערב לעמי האסלאם משנים אלו היא ספרו של אדוארד סעיד (Said) מ-1978 *Orientalism*. כותרת הספר הפכה לכינוי נפוץ להתייחסות זו.

כך, בעשורים הראשונים של המאה העשרים היה נהוג להתמקד בכתיבת היסטוריה דיפלומטית וצבאית שבמרכזה 'אישים דגולים'; מאוחר יותר, בהשפעת אסכולת ה'אנאל' (annale), הוסט המוקד לעבר ניתוח כלכלי וחברתי מקיף; ואילו לקראת סוף המאה ניכרה העדפה לבדיקת התרבות והמנטליות, הן של קבוצות עילית והן של שכבות 'עממיות'.

נוסף על כך, נראה כי בששת העשורים האחרונים הושפע העיסוק בהיבטים המוסלמיים של התנועה הצלבנית מהתפתחויות במחקר ההיסטורי של עולם האסלאם הימני-ביניים. בפרק זמן זה פורסמו עבודות חדשניות של מזרחנים על נושאים הקשורים למסעות הצלב, כגון ספרו של קלוד כאהן *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche* (Cahen) מ-1940, הביוגרפיות של טלאח אל-דין מאת גיב משנות ה-50 וה-60, הביוגרפיה של קודמו, נור אל-דין, מאת ניקיטה אליסיף (Elisséeff) מ-1967, וספרו של עמנואל סיון *L'Islam et la croisade* מ-1968. התובנות שעלו מעבודות אלו השפיעו מאוחר יותר על כתיבתם של היסטוריונים של אירופה והנצרות שעסקו בתנועה הצלבנית, כפי שיתברר בעמודים הבאים.

גורם נוסף שאין להתעלם ממנו בחקר ההיסטוריוגרפיה, ובכלל זה בחקר הכתיבה האקדמית על התקופה הצלבנית, הוא הביוגרפיה של החוקר, מוצאו והשקפת עולמו, אשר ייתכן שבאו לידי ביטוי מדי פעם בפעם. בהקשר זה חשוב לזכור את דבריו של אדוארד קאר (Carr): 'התמונה שלנו לא נבררה ונקבעה עבורנו בדרך מיקרה, אלא על-ידי אנשים אשר באופן מודע או בלתי-מודע, היו בעלי השקפה מסוימת, וסברו כי העובדות המאשרות את ההשקפה הזו ראויות להשתמר' (קאר 1986: 27).

בחירות מתודולוגיות וגישות כלליות כלפי התנועה הצלבנית

החיבור המערבי המוכר ביותר על התנועה הצלבנית בעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה היה הטרילוגיה של רנסימן. מאז פרסומו בראשית שנות החמישים ובמשך כמה עשורים, שימש חיבור זה מעין נקודת ייחוס בעבור המשתתפים בשיח האקדמי (וגם הלא-אקדמי), ואלו הירבו לצטט ממנו. עד לעת האחרונה אף החשיבו אותו רבים ליצירה הטובה ביותר בנושא בשפה האנגלית. את הפופולריות האדירה של מחקר זה, וכן את הביקורות שנמתחו עליו, יש לייחס בראש ובראשונה לבחירה של רנסימן לכתוב אותו במבנה אופייני להיסטוריוגרפיה של תחילת המאה העשרים – כסיפור עלילתי עוצר נשימה. במרכז הסיפור העמיד רנסימן את האירועים שחוללו המנהיגים הפוליטיים והצבאיים של התקופה, אירועים שלדבריו 'היטו את גורלות בני האדם'

(Runciman 1951: xiii). לרובדים אחרים, כגון כלכלה, חברה ותרבות, הוא הקדיש מקום מועט ביותר.⁴

סיבה נוספת למעמדו המרכזי של מחקרו של רנסימן הייתה עמדתו הנחרצת נגד המפעל הצלבני. ייתכן שעמדתו זו קשורה בכיורגפיה האיטית שלו. רנסימן (1903-2000) השתייך לדור של אקדמאים בריטים אשר חוו על בשרם את שתי מלחמות העולם ואת דעיכת האימפריות האירופיות. התנסויות קשות אלו הולידו בקרבו בוז לנטיות התוקפניות ולשאיפות ההתפשטות של עמי מערב אירופה שאת שורשיהן מצא, ככל הנראה, בימי הביניים בכלל ובאפיוזודה הצלבנית בפרט. סביר להניח גם שעמדתו הושפעה מהמתקדותו המקצועית בתולדות הקיסרות הביזנטית ומרגשות ההערצה שלו כלפיה. הוא הצביע על ניגוד ערכים בין התייחסות והעידון שמצא בחברה הביזנטית לבין החברה המערב אירופית הברברית והאלימה. לטענתו, היומרה של ראשי הצלבנים להגן על ביזנטיון ועל הנצרות המזרחית כיסתה על מסכת של תככים פוליטיים, תאוות בצע וקנאות תולית. לדידו, החמור מכל פשעי הצלבנים היה כיבוש בירת הקיסרות ומרבית אדמותיה במסע הצלב הרביעי (1202-1204), מהלך שלמרבה האירוניה הקל על פריצת העוסמאנים ללב אירופה מאתיים שנה מאוחר יותר (Runciman 1951: 83-84; Runciman 1954: xi, 450, 477; Atiya 1962: 129). מכיוון ש'אידיאלים נעלים הוכתמו על ידי אכזריות וחמדות', ולנוכח כישלונות הצלבנים בטווח הזמן הארוך, הגדיר רנסימן את 'מלחמת הקודש' המערבית כ'לא יותר ממעשה ממושך של חוסר סובלנות בשם האל' (Runciman 1951: 92; Runciman 1954: 480). כפי שיוצג בהמשך, בחירתו של רנסימן להעניק לביזנטיים את תפקיד הקורבנות הראשיים של 'האכזריות והחמדות' הצלבניות, בא לעתים קרובות על חשבון המקום שנתן ביצירתו לקורבנות האחרים – קרי העמים המוסלמיים.

מקור הסמכות העיקרי בתחום בעבור קוראי האנגלית במחצית השנייה של המאה העשרים היה כאמור רנסימן, ואילו בעבור קוראי הגרמנית היה זה מאייר. המונוגרפיה של מאייר משנות השישים נעה בשני צירים: תיאור כרונולוגי של מסעות הצלב ללבאנט, וניתוח התפתחותן הפנימית של הממלכות הלטיניות. עבודתו של מאייר ביטאה שינוי מתודולוגי חשוב ביחס למחקרים שקדמו לו (ובוודאי ביחס לרנסימן). בבסיס השינוי עמדה דעיכת ההיסטוריה הפוליטית-צבאית (שתיארה

4 קטע זה מתוך המבוא לכרך השני בטריולוגיה מבטא את השקפותיו של רנסימן על ההיסטוריה הצלבנית: 'עלינו לראות לנגד עינינו תמיד את הרקע הרחב יותר של הפוליטיקה המערב אירופית [...] ההטפות של ברנרד הקדוש, הגעת הצי האנגלי לליסבון, תכני החצר בקונסטנטינופול ובגדאד הם כולם אפיוזודות בדרמה, אך שיאה [של הדרמה] היה על גבעה שוממה בגליל ובקרב רנני חטין ב-1187' (Runciman 1952: xi).

אירועים) ועלייתה של ההיסטוריה הכלכלית-חברתית (שהתמקדה בתהליכים). הזווית המוסלמית של האפיוזודה הצלבנית הוזנחה גם בכתיבתו של מאייר, ולעומתה הזווית הנוצרית, וליתר דיוק הנוצרית-מערבית, זכתה להדגשה. מאייר ניתח את התנועה הצלבנית באור שלילי פחות מרנסימן, מפני שלהבנתו היתה התנועה ביסודה מפעל מגננתי בעל יעד חיובי: היא נועדה להשיב לחיק הכנסייה את האדמות שגזלו ממנה המוסלמים במזרח התיכון. מאייר לא התעלם מהשיקולים הפוליטיים והכלכליים שעמדו בבסיס התנועה ופעולותיה, ומכך שהיא הולידה סדרת מלחמות עקובות מדם. למרות זאת, הוא הבליט תמיד את המטרה המשיחית הפשוטה שעמדה ברקע: 'השגת אחיזה נוצרית בכנסיית הקבר ושימורה' (Mayer 1972: 283-284).

ההיסטוריון הצרפתי רישאר (יליד 1921) היה בן דורו של מאייר, אם כי ספריהם הנדונים כאן פורסמו בהפרש של כשלושה עשורים זה מזה. כמו מאייר, ניתח רישאר את התנועה הצלבנית מזווית אירופוצנטרית מובהקת ועסק אך מעט בצד המוסלמי. כמוהו, גם הוא טען שהמשיחיות הנוצרית הייתה הכוח המניע המרכזי מאחורי התנועה. אולם להבדיל ממאייר, ובעיקר להבדיל מרנסימן, גילה רישאר סלחנות כלפי הצלבנים באופן שהזכיר מעט את ההיסטוריוגרפיה האירופית האוהדת מהמאה התשע-עשרה. לשיטתו, מסעות הצלב היו עימותים עם ממלכות מוסלמיות על השליטה בירושלים, ולכן לא היה נכון לתארם כמזימה צינית של אפיפיורים וברונים תאבי בצע, או כמלחמת חורמה בבני דת מוחמד (Richard 1999: ix, 23-26, 476). רישאר אף פסל את הטענה שהמפעל הצלבני היה כישלון מוחלט. לדבריו, ההאחזות האירופית בלבנט במשך מאתיים שנה בתנאים כה קשים הייתה צריכה להיחשב להישג אדיר (Richard 1999: 478, 481).

רנסימן, מאייר ורישאר בחנו את התנועה הצלבנית דרך עיני המשתתפים הנוצרים, היו אלו פראנקים או ביזנטים. לעומתם, ניסתה חוקרת האסלאם הבריטית הילנברנד לעשות זאת דרך עיני המוסלמים. ספרה עב הכרס משנת 1999 הוקדש במלואו לחקר התגובות של האוכלוסיה המוסלמית במזרח התיכון להופעת הצלבנים ולנוכחותם שם. להבדיל מהכותבים הקודמים, שהסתמכו על היצע מוגבל של מקורות אסלאמיים שתורגמו בידי מזרחנים ושצוטטו בחיבוריהם, השתמשה הילנברנד במגוון מקורות בשפות המקור.

הבדל חשוב נוסף בין ספרה של הילנברנד לשלושת המחקרים הקודמים הוא מתודולוגי. הילברנד בחרה לנתח את ההקשרים הדתיים והתרבותיים שהאירועים התרחשו בהם. מטרתה הייתה לטפל 'בסוגיות האידיאולוגיות והחברתיות-תרבותיות הרחבות', שעלו עקב הכיבוש הצלבני, ואף לנסות 'לחדור להלכי הרוח של המוסלמים' (Hillenbrand 2000: 2, 7, 420). במובן זה, ביטא ספרה שלב נוסף בהתפתחות כתיבת

ההיסטוריה במערב. מאפיינים נוספים של שלב זה אפשר לאתר בספרי המבוא הקצרים של חוקר ההיסטוריה הצבאית הבריטי דיוויד ניקול (Nicolle) מ-2001 ושל ההיסטוריון הגרמני ניקולס ג'ספרט (Jaspers) מ-2006. ג'ספרט, למשל, הצהיר על כוונתו 'לעבור מההיסטוריה הצבאית והפוליטית [...] אל התחום של תפיסת האחר, ולברר כיצד המוסלמים ראו את שכניהם או אדוניהם החדשים' (Jaspers 2006: 71). יש לציין, כי הילנברנד השתדלה לנקוט גישה עניינית כלפי הצלבנים ונוזרה שלא להביע עמדה אישית נחרצת בעניינם. כך עשה גם פיטר הולט (1918-2006), מי שבשלהי המאה העשרים נחשב לאחד מגדולי החוקרים של היסטוריה פוליטית מוסלמית בימי הביניים המאוחרים. בשניים מספריו – *The Age of the Crusades* (1986) ובמיוחד *The Crusader States and their Neighbours* (2004) – ניתח הולט את מאזן הכוחות הגיאופוליטי בלבאנט בתקופה הצלבנית בהקדישו תשומת לב שווה לכל הצדדים המעורבים. אף על פי שעיסוקו של הולט בהיסטוריה דיפלומטית ופוליטית נראה במבט ראשון כמייצג כתיבה מיושנת כמו זו של רנסימן, היה בו בכל זאת חידוש מתודולוגי. במקום לתאר את מעללי המנהיגים המוסלמים, הפראנקים והביזנטים כאירועים העומדים בפני עצמם, הוא התמקד בקבוצות העילית שמאחורי מנהיגים אלו ובהתפתחות התרבות הפוליטית והממסדית שלהן.

גישות כלליות כלפי העולם המוסלמי

ההיסטוריונים שהוזכרו לעיל והיסטוריונים אחרים בני דורם החזיקו במגוון של עמדות לא רק כלפי המפעל הצלבני והדרכים לחוקרו, אלא גם כלפי העולם המוסלמי. במקרים מסוימים אפשר להבין את גישת החוקר כלפי האסלאם דרך הזווית שממנה סקר את התנועה הצלבנית בכללותה. דוגמה בולטת לכך היא הזווית הפרו-ביזנטית בטרילוגיה של רנסימן. כידוע, אחד הגורמים המרכזיים להחלשות הקיסרות הביזנטית היה שורה של מתקפות של עמים מוסלמיים לאורך שבע מאות שנה. על כן, מצא רנסימן לנכון להגדיר את דתם של העמים התוקפים – האסלאם – דת אלימה וחשוכה מטבעה. לדעתו, הכובשים הערבים של הלבאנט היו בתחילה 'סטטיים ונעדרי יוזמה בהגותם' בגלל 'הסתמכותם המוחלטת' על פסוקי הקוראן. אמנם מצבם השתפר בהמשך, אך היה זה הודות למפגש עם הוגים נוצרים שהיו נתיני ביזנטיון לשעבר (Runciman 1951: 15, 25-27). החשיבות הרבה שייחס רנסימן להשפעה ה'מתרבתת' של ביזנטיון על שכניה ה'נחותים' השתקפה בביטויים השונים של גישותיו כלפי הערבים בח'ליפיות העבאסית והפאטמית מחד גיסא, וכלפי העמים התורכיים מאידך גיסא: הערבים זכו ליחס חיובי מצדו בשל קשרי התרבות שטיפחו עם קונסטנטינופול והימנעותם, בדרך כלל, מלהילחם בה, ואילו העמים התורכיים זכו לכינוי 'הברברים

של מרכז אסיה' בשל החורבן המוחלט שהמיטו על ביזנטיון בין המאה האחת-עשרה למאה החמש-עשרה (Runciman 1951: 59, 87-88).

בניסוחים אלו של רנסימן אפשר לזהות את עקבות הפרדיגמה 'אוריינטליסטית' שאיפנה את העשורים המוקדמים של המאה העשרים, פרדיגמה שכאמור עודכנה והוקעה מאז על ידי חוקרים מהדיסציפלינה המזרחנית ומדיסציפלינות אחרות. ואכן, כדי להבין את גישת ההיסטוריונים השונים כלפי האסלאם, יש להתחשב גם בתקופה שכתבו בה. בדיקת התייחסויותם של כמה מהם למושג הג'האד תדגים זאת.

בספרו משנות השישים הציג מאייר את האסלאם בפשטות כ'דת החרב' שנסענה מלידתה על רעיון הג'האד. לשיטתו, היעד היחיד של הג'האד היה הכפפת כל תושבי תבל למרות אלה, והניסיונות לממש יעד זה עוררו את עמי אירופה לצאת למתקפות נגד – למסעות הצלב. ההבדל העיקרי בין המסעות הנוצריים לג'האד המוסלמי היה במטרות היסוד שלהם: 'בעוד שמלחמת הקודש הנוצרית הייתה, להלכה גם אם לא למעשה, מפעל הגנתי, הג'האד היה מלכתחילה לחימה התקפית' (Mayer 1972: 2, 4, 16, 53, 284).

השוואה כזאת בין הג'האד למסעות הצלב המשיכה להופיע גם בעשורים שלאחר מכן, בין היתר בפרסומיו של המזרחן הנודע, בן דורו של מאייר, ברנרד לואיס (Lewis 1995: 233). עם זאת, כמה מזרחנים שכתבו בפרק זמן זה (בהם הילנברנד, אירוין ואחרים) בחרו להציג בפני קוראיהם תמונה משוכללת ומורכבת יותר של מושג הג'האד, תמונה שפותחה בתחומי הדיסציפלינה המזרחנית שנים רבות קודם לכן. אמנם גם הם טענו כי המשמעות המקורית והדומיננטית ביותר של הג'האד הייתה לחימה התקפית נגד לא-מוסלמים, אך לצד זאת הם ציינו את היותו 'מאבק נגד רוע, אישי ופנימי או חיצוני, אשר נוהל למען הגנה על האסלאם והטריטוריה האסלאמית' (Nicolle 2001: 92. ראו גם Irwin 1995: 226-227). מתוך עמדה אפולוגטית כלפי האסלאם וביקורת כלפי המערב, כמה כותבים עכשוויים על מסעות הצלב אף ערערו על תרגום המונח 'ג'האד' בשפות המערב ל'מלחמת קודש'. הם גם טענו שבשלוש מאות השנים שלפני הפלישה הצלבנית היה הג'האד בגדר עיקרון הלכתי לא ממומש בלבד (Andrea 2003: 188-189).

המזרחנים הנסקרים במאמר זה ביקשו אפוא לפעול בין שני הקצוות: מחד גיסא, למחוק את התדמית השלילית של הציוויליזציה האסלאמית שיצרו כתבי רנסימן, מאייר ודומיהם, ומאידך גיסא להימנע מציוורה כציוויליזציה אידיאלית ושוחרת שלום שהותקפה בידי 'ברברים' מהמערב (Hillenbrand 2000: 89-100, 246). עדות להצלחתם היחסית אפשר למצוא בחיבוריהם של היסטוריונים מומחים לתולדות אירופה החל משנות התשעים, חיבורים שאין בהם כמעט התבטאויות סטריאוטיפיות, שליליות או חיוביות, על האסלאם (ראו לדוגמה: Richard 1999; Jaspert 2006: 75).

מסעות הצלב – פרק ביחסי 'המערב הנוצרי' ו'המזרח המוסלמי'

אחד הנושאים המרכזיים בהיסטוריוגרפיה של התקופה הצלבנית הוא ניתוח יחסי הגומלין בין הצלבנים לשכניהם המוסלמים, ועל כן חיוני לעסוק בנושא זה גם בחקר השיח ההיסטוריוגרפי. כשלב מקדים לדיון בהיבט זה, מן ההכרח לזהות את ההקשר ההיסטורי שבתוכו מיקמו היסטוריונים שונים את התנועה הצלבנית ואת יחסה כלפי מה שכינו 'האסלאם'.

תחילה יש לשוב ולהבהיר כי לרוב המפגש הטעון בין הצדדים לא הוצג כתופעה יחודית, אלא כפרק במערכת היחסים הממושכת בין שתי הדתות המונותאיסטיות הגדולות וכהתנגשות טראומתית בין ה'צלב' ל'סהר'.⁵ ההקשר ההיסטורי שבתוכו מוקמו מסעות הצלב חרג לעיתים אף מעבר למערכת יחסים זו. כך, במחצית הראשונה של המאה העשרים בחנו כמה חוקרים אירופים, ובהם המזרחן הצרפתי רנה גרוסה (Grousset, 1885-1952), את האפיזודה הצלבנית כעימות דיכוטומי בין הציוויליזציה המערבית לבין ציוויליזציות 'מזרחיות' מגוונות. במרכזו של עימות זה עמדה לטענתם שאלת הגבול בין תרבויות אירופה לתרבויות אסיה. הניסיונות לקבוע גבול זה התבטאו בשרשרת של התקדמויות ונסוגות טריטוריאליות של כל צד, כמו בתנועת מטוטלת. בכל דור לבשו תנועות אלו צורה אחרת: מלחמות בין יוונים לפרסים (במאה החמישית לפסה"נ); מתקפות הערבים על אירופה (במאות השביעית והשמינית לסה"נ); הסגתם ההדרגתית של המוסלמים מספרד (במאות האחת-עשרה עד החמש-עשרה), מסיציליה (1091) ומהלבאנט (1095-1291); חדירת העוסמאנים לדרום-מזרח אירופה (במאות הארבע-עשרה עד השש-עשרה); ולבסוף גירושם משם על ידי מעצמות אירופה (בין המאות השמונה-עשרה והעשרים) (Hitti 1962: 78; Atiya 1962: 19; Hitti 1970: 635; Mayer 1972: 284-285; Tyerman 2004: 19-20).

5 השקפה זו בלטה כבר במאה השלוש-עשרה בכתבי הכרוניקאי אבן אל-את'יר, שראה במסעות הצלב מקרה פרטי של פלישה נוצרית כללית למרחב המוסלמי, או ל'דאר אל-אסלאם'. גם ההיסטוריון הבריטי בן המאה השמונה-עשרה אדוארד גיבון (Gibbon) ראה במסעות הצלב שלב ב'ויכוח העולמי' המתמשך (the world's debate) בין שתי הדתות (Gabrieli 1969: 3; Holt 1977: vii).

6 לקראת סוף המאה העשרים קמו ברחבי העולם יורשים חדשים לתזה זו בתוך האקדמיה ומחוצ לה. אלה דיברו על המשך 'התנגשות הציוויליזציות' בין 'המערב הנוצרי' (ובראשו ארצות הברית) לבין 'המזרח' (בדמות עולם מוסלמי נקמני, או סין). בשנים האחרונות השתמשו תועמלנים פוליטיים ואנשי ציבור בארצות המערב והאסלאם מדי פעם בפעם בדימויים צלבניים כדי להדגיש את הרציפות ההיסטורית של העימות ביניהם. ראו למשל את הקריאה של מייסדי ארגון 'אל-קאעדה' ב-23 בפברואר 1998 ל'ג'האד נגד היהודים והצלבנים':

כמה היסטוריונים של האפיזודה הצלבנית שפעלו במאה העשרים אימצו את המודל שלעיל ופירקו גם את מושא מחקרם לסדרה של תנועות מטוטלת ציוויליזציוניות. בדרך כלל, הם חילקו את התקופה הצלבנית לשלוש תקופות משנה בעלות מאפיינים ברורים: עליונות הכוח הנוצרי (במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה), התמודדות שווה בין הצדדים (מנפילת ארסה ב-1144 עד קרב חטין ב-1187) וניצחון מוסלמי על כוחות הנצרות (בהובלת ס'לאח אל-דין והסלטאנים הממלוכיים). דוגמה לחלוקה כזאת אפשר למצוא בחיבור המונומנטלי של רנסימן, שלכמה מפרקיו ניתנו כותרות כגון 'יסוד הממלכות', 'השיא', 'המפנה', 'ניצחון האסלאם' ו'קצן של הארצות' "שמעבר לים" ('Outremer') (Runciman 1952: vii-viii; ראו גם: Atiya 1962: 58, 130; Hitti 1970: 636-637). דוגמה אחרת היא המונח שהתקבע בשיח לתיאור מערכות הג'האד המוסלמיות – 'מסעות צלב נגדיים' ('Counter Crusades') (Richard 1999: 134; Atiya 1962: 130-131). מונח זה נשען על ההנחה, שבבסיס כל פעולות המוסלמים במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה עמד רצונם לבטל את תוצאות מסע הצלב הראשון – כלומר, להניע את ה'מטוטלת' הציוויליזציונית לאחור.

אף שמודל זה היה ועודנו מקובל, בעת האחרונה ניכרת נטייה לערער עליו (ראו למשל: Tyerman 2004: 20). לדברי הילנברנד, המודל הזה נכפה על התקופה הצלבנית בידי חוקרים שביקשו לארגן את האירועים בתוך תבניות דיכוטומיות פשוטות. החוקרים נשענו על שתי הנחות יסוד: ראשית, שהייתה ישות מונוליתית, פחות או יותר, שכונתה 'המזרח האסלאמי'; שנית, שישות זו הונחתה על ידי קנאות דתית, ולכן הייתה חייבת להתקומם בכל כוחה נגד 'פלישת המערב'. לפי הילנברנד הנחות אלו נבעו מדעה קדומה, והן עלולות להוביל לטרמיניזם היסטורי אשר מציב את כל המוסלמים במסלול חד-כיווני ידוע מראש, החל בכיבוש הפראנקי של ירושלים ב-1099 ועד למצור העוסמאני על וינה ב-1529.

אמנם הילנברנד וחוקרים אחרים בני דורה מצהירים שהתקופה הצלבנית הייתה מורכבת הרבה יותר מכפי שטענו חוקרים בעבר (וכפי שממשיכים לטעון פוליטיקאים רבים כיום) (Hillenbrand 2000: 249; Nicolle 2001: 7), אך למעשה הנרטיב שהציגו בחיבוריהם דומה למדי לזה של קודמיהם. עם זאת, אפשר להבחין בהבדלים קלים בין הכותבים בדרך פרשנותם את המקורות ובצורת התבוננותם במושאי המחקר. הבדלים אלו יומחשו להלן דרך ניתוח הקשר בין מסעות הצלב לבין עליית הזנגים, האיובים והממלוכים.

<http://www.library.cornell.edu/colldev/mideast/fatw2.htm>; וכן את התגובות להתייחסות של נשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש למלחמה בטרור האסלאמי כאל 'מסע צלב' ב-16 בספטמבר 2001: <http://www.lossless-audio.com/usa/index0.php?page=1438852368.htm>.

תקופת הזנגים והאיובים: האומנם 'נקודת המפנה'?

בשיח המערבי התנהל בחצי המאה האחרונה ויכוח בנוגע למניעיהם של שלושת השליטים המוסלמים הבולטים במזרח הקרוב במאה השנים-עשרה – עמאד אל-דין זנגי, בנו נור אל-דין ויורשו סלאח אל-דין – להילחם בממלכות הצלבניות. במקד הוויכוח עמדו השאלות: באיזו מידה התכוונו השליטים מלכתחילה לחסל את הממלכות האלו, ובאיזו מידה היו קריאותיהם לג'האד בצלבנים אמצעי למימוש שאיפותיהם האנוכיות, קרי מיסוד שושלות וצבירת עוצמה חומרית (Gibb 1952: 44; Holt 2004: 74)? שאלה נוספת הייתה מדוע בתקופה שבין מות סלאח אל-דין (1193) לעליית הממלוכים (1250) נחלש, זמנית, המאבק בצלבנים.

'מגיני האמונה' במלחמה בלתי נמנעת ב'כופרים'

היסטוריונים רבים בשנות החמישים, השישים והשבעים, ובהם רנסימן, מאייר, גיב (1895-1971) ופיליפ ח'טי (Hitti, 1886-1978), טענו ששני השליטים הזנגים וסלאח אל-דין אל-איובי פעלו בעיקר ממניעים דתיים-אידיאולוגיים. לטענתם, לכל אורך הקריירה שלהם הבינו השליטים את השליחות ההיסטורית שהוטלה על כתפיהם: ניהול ג'האד כלל-מוסלמי לסילוק הפולש הזר. כדי להחיות את הג'האד, שהיה משותק במשך דורות, נאלצו מנהיגים אלו להכשיר את מוחות המאמינים ואת לבותיהם למאבק, ולאחד את שורותיהם. לכן הם הקדישו את רוב שנות שלטונם לדיכוי יריבים פוליטיים ודתיים בתוך המחנה האסלאמי דווקא. ייתכן שמאחורי טענה זו של החוקרים שלעיל עמדה ההשקפה שגיבורים בודדים הם הכוח המרכזי המניע תהליכים היסטוריים. סביר גם שהתפעלותם מהתנגייסות ההמונים הערבים בני זמנם מאחורי מנהיגים כריזמטיים, כמו גמאל עבד אל-נאסר (שלא בחל אגב בהשוואות בינו לבין סלאח אל-דין), הושלכה לאחור ויוחסה לתקופה הצלבנית.

כמה חוקרים ראו בנפילת רוזנות אדסה לידי זנגי ב-1144 את האירוע המשמעותי הראשון ב'מסע הצלב הנגדי' של המוסלמים. לעומתם תיאר גיב את תקופת שלטונו של בנו של זנגי, נור אל-דין, במילים 'נקודת המפנה'. טענתו של גיב נשענה על ההנחה שנקודת המפנה התבטאה למעשה בשינוי תודעתי שחל בעקבות ניצחונו של נור אל-דין על מסע הצלב השני ב-1148, אז הפסיקו בני השושלת ונתיניהם לראות בו שליט אופורטוניסט והחלו לראות בו לוחם למען האסלאם. נוסף על כך, לטענת גיב, נור אל-דין היה הראשון ש'הכין את עצמו במודע למילוי חובות התפקיד [...] של מגן האמונה'. (Gibb 1969a: 515). נור אל-דין פעל רבות לדיכוי האמירים העצמאיים של סוריה, להחלשת הפאטמים במצרים, להשרשת האורתודוקסיה הסונית וללוחמה לסירוגין עם הצלבנים. לפי רנסימן, מאייר וח'טי, כל המעשים האלו סייעו ישירות

או בעקיפין להשגת מטרתו הסופית – 'כיתור הפראנקים ולאחר מכן מחיצתם בין שתי אבני הריחיים: סוריה-מסופוטמיה ומצרים' (Hitti ;Runciman 1952: 244, 299; Mayer 1972: 110 ;1970: 644, 646).

גיב הגדיר את הקריירה של מייסד השושלת האיובית, סלאח אל-דין, 'אחד מאותם רגעים נדירים ודרמטיים בתולדות האנושות שבהם ציניות ואכזבה [...] נעלמים לזמן קצר לטובת נחישות מוסרית ואחדות המטרה' (Gibb 1969b: 563). לפי דברי גיב (כפי שהופיעו אצל מאייר), מטרתו של סלאח אל-דין הייתה, כבר עם מותו של נור אל-דין ב-1174, 'תפיסה מחדש של ירושלים'. כדי להשיג מטרה זו פנה סלאח אל-דין לביסוס כוחו במצרים ולכיבוש סוריה (Mayer 1972: 126-127). הסלטאן האדוק והצנוע לא התכוון לתבוע בעלות על אדמות אלו, אלא ביקש להשיבן לריבונות הח'ליפה העבאסי, וכך לכונן מחדש את אחדות העולם הסוני המפולג. אמנם פעולותיו הכוחניות היו שנויות במחלוקת בעיני בני התקופה, אך הן התבררו כ'מוצדקות לגמרי [...] באור ההיסטוריה', כיוון ש'הדרך היחידה שבה הוא היה יכול להשיג את יעדו הייתה באמצעות ריכוז הכוח בידיו, [...] ובזמן להימנע ממצעים גדולים נגד הפראנקים'. רק לאחר הכניעת כל יריביו המוסלמים ב-1186 היה יכול סלאח אל-דין להתפנות לחיסול הפראנקים, שלדברי רנסימן 'החזקתם בפלסטין ובחוף הסורי הייתה בושה מתמשכת לאסלאם' (Gibb ;Gibb 1952: 53-54 ;Runciman 1952: 435, 473; Hitti 1970: 646 ;1969b: 567-569, 580). את יעדו זה הוא כמעט השיג בניצחונו המפורסם בקרב קרני חטין ביולי 1187.

לאור האמור לעיל, מצאו היסטוריונים רבים לנכון להגדיר את התקופה שבין מות סלאח אל-דין לעליית הממלוכים כחזרה לעידן 'מלחמות האזרחים והמלחמות הקטנוניות' שקדם לעליית הזנגים – ובמשתמע, ראו בה סטייה זמנית ממסלול ה'מטוטלת' הציוויליזציונית (Hitti 1970: 652).

בין אידיאליזם לפרגמטיזם

בשלושת העשורים האחרונים של המאה העשרים טענו כמה היסטוריונים של עולם האסלאם, ובהם הולט ואירוויין, שההסבר שלעיל פשטני מדי ומבוסס על הבנה לקויה מעט של המקורות הראשוניים מהתקופה הצלבנית. במקורות האלו בלטו טקסטים שחיברו ביוגרפים וסופרי חצר של זנגי, נור אל-דין וסלאח אל-דין, במסגרת מערכת התעמולה למען הג'האד. אמנם מחברים אלו שיקפו מציאות היסטורית נתונה, אך גם חתרו להאדיר את פטרוניהם ולהגביר את קול תופי הג'האד (Holt 1983; Holt 1986: 38).⁷ נראה שהכתיבה

7 לדוגמאות של טקסטים של סופרי החצר ראו: Gabrieli 1969: 41, 53-55, 68-72, 99-102, 214-215.

המודרנית על סלאח אל-דין הושפעה גם מתאורי כרוניקאים ומשוררים פראנקיים בני דורו. הם גיבשו את הדימוי הרומנטי המערבי של סלאח אל-דין – אויב-העל של ממלכת ירושלים והגאון שהביא לנפילתה – דימוי שטחי שממנו לא היה קל להשתחרר גם מאות שנים לאחר מכן.

מחד גיסא, נסמכו המזרחנים המאוחרים יותר על המקורות האלו שתיארו מנטליות דיכוטומית של 'מאמינים מול כופרים' בקרב המוסלמים ומנהיגיהם. מאידך גיסא, הם ביקשו לתלות רבות מהפעולות של המנהיגים בשאיפותיהם האישיות ובגישתם הראפוליטית. הולט, למשל, ניסה לסדוק את התמונה הפשטנית של המאה השתיים-עשרה כמאה שבה התרחש מעבר לינארי מרפיון דתי וצבאי למאבק טוטלי בפראנקים בשם אללה. הוא לא חלק על הטענה שבתחילת המאה לא נחשב אוכדן רצועת החוף הסורית לאיום קיומי בעיני רוב תושבי הלבאנט (בוודאי לא במסופוטמיה, באיראן ובצפון אפריקה); ואף לא על הטענה ששליטי סוריה הסונים במחצית הראשונה של המאה לא ראו בצלבנים את אויביהם הראשיים, והתייחסו אליהם כפי שהתייחסו למתחריהם המוסלמים (הפאטמים, כת ה'חשישיון' האסמאעילית והאמירויות התורכיות-סלג'וקיות) ולביזנטיון. אולם לטענתו, גם לאחר עליית שושלת זנגי המשיכו לשרור יחסי שכנות 'נורמלים' (במונחים ימי-ביניים) בין שליטי סוריה לצמרת הפראנקית, יחסים שאופיינו בקשרי דיפלומטיה ומסחר וגם בהתכתשויות צבאיות באזורי הספר מדי פעם בפעם (Holt 1986: 61-62; Richard 1999: 442-443; Holt 2004: 13, 3).

הולט אף ראה בהרס רוזנות אדסה הצלבנית מאמץ משני של זנגי לעומת מאמציו לכבוש את דמשק המוסלמית. הוא פסל את טענתו של גיב שכל המאבקים של סלאח אל-דין בצלבנים נועדו להחזיר את הח'ליפות הכלל-אסלאמית לאיתנה וכינה אותה 'טענה נאיבית'. 'המדניות הפראנקיות', פסק הולט, 'לא היו שונות במהותן מהמכשולים האחרים בדרך ליצירת אימפריה במצרים ובסהר הפורה' (Holt 1986: 54). אירוויין מצדו לא פסל את האפשרות שהסלטאן תכנן את מערכת חטין ב-1187 כדי לסייע לבניית האימפריה, ולא ציפה לכבוש את ירושלים בעקבותיה (Irwin 1995: 231-236; Holt 2004: 67-68, 73). אנדרו ארנקרויץ (Ehrenkreutz) הרחיק לכת בנקודה זו אף יותר מהולט ומאירוויין. בביוגרפיה שכתב על סלאח אל-דין ב-1972 הציע ארנקרויץ ניתוח מחודש לרקע הפוליטי והכלכלי הרחב של הקריירה של הסלטאן. על פי ניתוח זה, סלאח אל-דין היה קצין תאב שלטון וכמו שליטים אחרים בני זמנו ניצל ניצול ציני אידיאליים דתיים רק למען האינטרסים האישיים הצרים שלו (Ehrenkreutz 1972). כעשור לאחר מכן חוברת ביוגרפיה נוספת של סלאח אל-דין בידי מלקולם ליונס (Lyons) ודא"פ ג'קסון (Jackson). שם הביוגרפיה, 'הפוליטיקה של מלחמת הקודש' (*The Politics of the Holy War*), שיקף היטב את ניסיונם של מחבריה לנקוט גישה מאוזנת יותר מקודמיהם.

בכל מקרה, כאשר דן הולט בשישים השנים שלאחר קרב חטין, הוא זיהה בעמדה הפשרנית של הסלטאנים האיובים המאוחרים כלפי הפראנקים המשך של מגמות שרווחו בתשעים השנים שקדמו לקרב. על פי השקפתו, עמדה זו לא הייתה סטייה היסטורית, אלא המשך טבעי לפרגמטיזם שרווח במאה השנים-עשרה, ואילו מסע הכיבושים הפתאומי והמוצלח של סלאח אל-דין ב-1187 נחשב בעיניו להריגה חדר-פעמית (Holt 1986: 61-62).

להבדיל מהולט, נדמה שהילנברנד ראתה בחיסול הצלבנים יסוד מרכזי ב-*raison d'être* של שושלות הזנגים והאיובים. אולם ייתכן שהשקפה זו קשורה בשינוי המתודולוגי שביטא ספרה, מעבר מכתבת סקירות פוליטיות לניתוח חברתי ותרבותי. גיב, הולט, ארנקרויץ ואחרים התווכחו על המניעים האישיים של ראשי השושלות, ואילו היא התמקדה במאמצי השליטים להנחיל את ערכי הסונה לאוכלוסייה הרחבה וליצור אווירת ג'האד כללית. לדבריה, למאמצים אלו היו, בתקופות שונות, פנים מגוונים. כך, בתקופה שמעליית זנגי ועד מות סלאח אל-דין התקיימו זה לצד זה הפן הצבאי (קרי לחימה פיזית בצלבנים ובפאטמים השיעים) והפן הרוחני (שהתבטא בבנייה נרחבת של מסגדים ומדרסות ובכתיבת ספרות הלל לירושלים); בעוד שבתקופת האיובים בלט רק הפן הרוחני (כפי שהודגם בסערה הציבורית שפרצה ב-1229 בעקבות החלטת סלטאן איובי על מסירת ירושלים לפראנקים) (Hillenbrand 2000: 104-111, 118-129, 141, 185-186, 224).⁸ מחקירת הממד החברתי-תרבותי של התקופה הסיקה הילנברנד שאין להדביק להמוני המוסלמים ולמנהיגיהם תוויות פשטניות של מְגֵ'אֵהִים 'מוצלחים' או 'כושלים', תוויות המתבססות רק על הישגיהם הצבאיים מול הצלבנים. לטענתה, 'מסעות הצלב הנגדיים' אכן סבבו סביב רעיונות דתיים, ומכאן שהמדד הנכון להערכתם לא היה מספר הגופות שמנהיגים הותירו בשדות הקרב, אלא מספר הלומדים במדרסות החדשות בערים.

8 כבר בשנות השישים המאוחרות של המאה העשרים החלו חוקרים, דוגמת עמנואל סיון, לשים לב לשינוי ההדרגתי שחל בתודעה הרתית של המוסלמים בעקבות הפלישה הצלבנית. החל משנות השמונים, במסגרת התגברות העיסוק הכללי בהיסטוריה תרבותית ומנטלית, הטיפול בסוגיה זו רק הלך וגבר. לדוגמאות ראו: Dajani-Shakeel 1986; סיון 1988: 87-115; Ephrat and Kabha 2003. עליית חשיבותה של סוגיה זו בשיח על הצלבנות השתקפה גם בגיליון השישי של כתב העת *The Crusades* (2007) שבו שובצו שני מאמרים על ספרות ההטפה לג'האד בסוריה במאה השנים-עשרה.

עליית הממלוכים: המשך המאבק בין ה'מאמינים' ל'כופרים' לצד מאבק הישרדות פוליטי

רוב ההיסטוריונים שעבודותיהם נדונו עד כאן טענו שבעשור השישי של המאה השלוש-עשרה נפתח שלב חדש בהתמודדות בין המוסלמים הסונים במזרח התיכון לבין אויביהם. עשור זה החל בהרחת הסלטאן האיובי בקהיר בידי קציניו התורכר-ממלוכים, והסתיים בהצלחתם של הקצינים האלו לבלום את התקדמות המונגולים בדרום סוריה. למרות המחלוקות הרבות בין ההיסטוריונים, נראה כי יש ביניהם הסכמה באשר לגורל האיום שהציבו המונגולים על עצם קיומה של הציוויליזציה האסלאמית במזרח התיכון, וכן באשר לחשיבות העצומה של ניצחון הממלוכים עליהם (Runciman 1954: 308, 313; Mayer 1972: 258-261). חוקרים אלו טענו שבשלושת העשורים שלאחר שנת 1260 הוטרדו הסלטאנים הממלוכים, בראש ובראשונה, משכניהם החדשים ממזרח, ופעילותם הדיפלומטית והצבאית נגד הצלבנים הושפעה בעיקר מהחשש מברית מונגולית-פראנקית (Runciman 1954: 315-316, 326; Hillenbrand 2000: 580-581; Richard 1999: 420-424, 456; Nicolle 2001: 42). למרות קביעות בסיסיות אלו, פירש כל חוקר את האירועים שהובילו להשתלטות הממלוכית על שרידי הממלכות הצלבניות באופן שונה מעט מרעהו.

חוקרים כמו רנסימן, מאייר וחתי, שכאמור מתחו קו ישר בין הטראומה שהותיר מסע הצלב הראשון לעליית הזנגים והאיובים, זיהו קשר דומה גם במקרה הממלוכי. רנסימן לא שכח להזכיר לקוראיו כי 'החלפת האיובים הנחמדים והמתורבתים בממלוכים היעילים יותר והסימפטיים פחות' הייתה 'תוצאת הגירווי התמידי של מלחמת הקודש [הנוצרית]'. לטענתו, אמנם הסלטאן הממלוכי אל-אָאָהַר רָפָן אל-דין בִּיפְרָס (שלט 1260-1277) ערך מסעות כיבוש אכזריים בשטחי הצלבנים כדי להענישם על התקרבותם למונגולים, אך בשורש מעשיו עמדה להיטות 'לסיים את חיסול אויבי האמונה' (Runciman 1954: xi, 313). גם מאייר וחתי תיארו את ביברס כלוחם ג'אהד עילאי, ששאף 'להיות סֵלַאח אל-דין שני מבחינת מלחמת הקודש' (Hitti 1970: 656) ו'להשליך את הפראנקים לים אחת ולתמיד' (Mayer 1972: 269). מאייר הוכיח זאת באמצעות ספירת המערכות הצבאיות שניהל ביברס ב-17 שנות שלטונו: 21 (!) מערכות נגד הצלבנים, ורק 17 נגד כל יתר אויביו – מונגולים, ארמנים וכת החשישיון (Mayer 1972: 269-272).

היסטוריונים שכתבו משנות השמונים ואילך טענו גם הם שהאיבה הדתית של הממלוכים לנוצרים הייתה הסיבה העיקרית ללוחמנותם, אך הם צירפו לה גם גורמים אחרים. לדעת הילנברנד, למשל, אחד הגורמים החשובים להתנהגות הממלוכים היה דווקא הרקע החברתי והתרבותי שלהם – היותם מומרים טריים לאסלאם וחברי כת

צבאית סגורה ומנותקת מהסביבה הגבירה באופן טבעי את אכזריותם בשדה הקרב (Hillenbrand 2000: 243, 246). הילנברנד גם הישוותה את עליית הסלטאנות הממלוכית להופעת ממלכות המראבטון והמנחדון בצפון אפריקה במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה (בהתאמה). בעיניה, ביטאו שלושת התהליכים התקשחות אורתודוקסית ומיליטריזציה, מגמות שאיפיינו חברות מוסלמיות שונות בתקופה זו והיו תולדה לא רק של נוכחות פולש לא-מוסלמי, אלא גם של תמורות פנימיות (Hillenbrand 2000: 418).

לצד הניסיונות של הילנברנד, אירוויין ואחרים להבין את המקורות החברתיים והתרבותיים של הג'האד הטוטלי הממלוכי, הם נזהרו שלא לראות בו חזות הכול. הם חיפשו גם נימוקים ראלפוליטיים למעשי הממלוכים. לדידם, 21 המערכות של ביברס נגד הצלבנים היו בכל זאת, בראש ובראשונה, צעדי מניעה צבאיים נגד האויב המונגולי המסוכן יותר. הן נועדו לפתוח בפני הגייסות הממלוכים מסדרון בין מצרים לצפון סוריה המאוימת, ובכך לסכל מבעוד מועד חבירה אפשרית של הפראנקים למונגולים. יתר על כן, שלטונם של הסלטאנים הממלוכים הראשונים, אשר נחשב תחילה ללא-חוקי, נהנה ודאי מתעמולת הג'האד בנוצרים לשם השגת לגיטימציה דתית. במלים אחרות, לטענת חוקרים אלו הממלוכים פעלו בהשראת אידיאולוגיה קנאית, אך הכפיפו אותה לשיקולים 'מקיאוליסטיים' של הישרדות פוליטית (Irwin 1986: 47-48; Hillenbrand 2000: 227, 248; Nicolle 2001: 44, 76). גם רישאר (שספרו מ-1999 הוקדש, כאמור, לזווית האירופית של מסעות הצלב) מצא את העילות המרכזיות להתנהגות הממלוכים ברקע המיליטריסטי שלהם ובטראומת הפלישה המונגולית (Richard 1999: 416). שאלת אחריותם של הצלבנים לתופעה זו ולהנעת תהליכים אחרים בתוך החברות המוסלמיות תידון בהרחבה להלן.

ההשפעות ארוכות הטווח של התנועה הצלבנית על עולם האסלאם

קודם לכן צויין כי היסטוריונים מודרניים רבים טענו שהחל מהמאה השש-עשרה או השבע-עשרה נעה ה'מטוטלת' הציוויליזציונית לכיוון הצד המערבי-הנוצרי והתרחקה מן הצד המוסלמי-המזרחי. תהליך זה זכה לכינוי 'שקיעת האסלאם' (the decline of)

9 בהקשר זה אפשר לציין את דבריו של ראובן עמיתי שטען ש'מלחמת הכיבוש הזאת [של ביברס וממשיכיו] בהחלט קיבלה את השראתה מהתשוקות המוסלמיות המסורתיות לסלק את הכופרים מאדמות האסלאם, [...] אולם נראה שגם צרכים אסטרטגיים השפיעו על חשיבתם' (Amitai-Preiss 1992: 65). היסטוריונים אחרים קבעו ביתר נחרצות כי השתלטות ביברס ויורשיו על המאוזנים הפראנקיים בסוריה הייתה 'בעיקר תוצר לוואי של הצורך לחזק את הביטחון מול המונגולים באיראן' (ראו לדוגמה: Hawting 2005: xi).

Islam). אף על פי שמרבית הכותבים האקדמיים (והלא־אקדמיים) שדנו בתהליך זה ידעו להצביע על סממניו (אובדן שטחים, חולשה פוליטית, פיגור כלכלי וכו'), הם התפלמסו ארוכות בשאלות מיהם מחולליו ומתי הוא החל. חשוב לציין גם, שבקרב חוקרים בדורות האחרונים קיימת נטייה לא לקבל כלל את עצם התרחשותו של תהליך 'שקיעה' חובק־כול שכזה.¹⁰ בהקשר לדיוננו מעניין שלצד 'חשודים' שונים באחריות ל'שקיעת האסלאם', כגון העלמאא, המונגולים, הקפיטליזם ושינויי אקלים, הטילו כמה מהחוקרים המודרנים שהוזכרו לעיל את האשמה ב'שקיעה' על הפלישות הצבאיות של המערב, ממסעות הצלב ואילך. האשמה זו התאימה מאוד לגישה המערבית העוינת כלפי התנועה הצלבנית – גישה שכזכור ינקה את שורשיה מרוח 'עידן ההשכלה' ופרחה מחדש במהלך המאה העשרים.

למרות ההסכמה הבסיסית בנקודה זו, התקשו החוקרים האלו לכמת באופן אמפירי את מידת הנזק שגרמו הצלבנים ביחס לנזק שגרמו גורמים אחרים. כך נוצרה מחלוקת בין מי שראו במסעות הצלב 'מבשרי העלייה של מערב אירופה [...]. ותרועת האשכבה של הציוויליזציה הערבית' (Maalouf 1985: 261), למי שפטרו אותם כ'שיהוק מרגיז במארג תולדות המזרח התיכון' (Netton 1997: 65). מבט חטוף על כמה פרשנויות אקדמיות בעניין זה יבליט את הפערים בין החוקרים, וגם ידגים עד כמה הושפעה כתיבתם מנטיות לבם וממרכיבים בזהותם. לשם הנוחות, יובאו הפרשנויות להלן בחלוקה לתחומי ההתמחות של החוקרים: תולדות אירופה בימי הביניים ותולדות האסלאם בימי הביניים.

היסטוריונים של אירופה בימי הביניים

אצל שלושה היסטוריונים של אירופה בימי הביניים – רנסימן, מאייר ורישאר – נמצאה מעין התאמה בין מידת האמפתיה שלהם לתנועה הצלבנית לבין הערכתם את מידת 'אשמתה' בדרדור האסלאם. אפשר לומר כי היסטוריון שביקורתו על הצלבנים הייתה חריפה יותר נטה להדגיש יותר את אשמתם בשקיעה, ולהפך. אין להבין מכך כי ההיסטוריונים האלו ראו בשקיעת האסלאם התפתחות שלילית בהכרח, אלא שהביקורתיות כלפי הצלבנים היא שהניעה את כתיבתם על סוגיה זו יותר מכול. כזכור תיעב רנסימן את התנועה הצלבנית וגם החזיק בדעות קדומות על 'דת מוחמד'. לטענתו, האסלאם 'לא היה מסוגל להביא קדמה' בכוחות עצמו. השגשוג

10 לתיאור התהליך השנוי במחלוקת של 'שקיעת האסלאם', אופיו וסיבותיו האפשריות ראו: O'wen 2004: 11-29, 185-195. לדוגמה תמציתית אחת של הביקורת על גישה זו ראו: Owen 1976.

האינטלקטואלי שהציוויליזציה האסלאמית נהנתה ממנו עד המאה השתים-עשרה נבע מפתחותה לקלוט ידע מתרבויות אחרות, בעיקר דרך 'מתווכים' נוצרים מביזנטיון. עם הבסת הפראנקים בלבאנט, אימצו המוסלמים את האכזריות וצרות האופקים של יריביהם ו'נעלו את עצמם מאחורי מסך אמונתם' (Runciman 1954: 474). גירושם את הצלבנים מהאזור היה כרוך בדיכוי הולך וגובר של הקהילות הנוצריות המקומיות, ששימשו כמוליכות ידע. הסתגרות תרבותית זו גרמה לניתוק הקשר בין המזרח המוסלמי לאירופה ולהיווצרותו ההדרגתית של פער מדעי וצבאי בין שני האזורים (Runciman 1951: 287; Runciman 1954: 473-474). רנסימן לא הכחיש שהיו אחראים נוספים לפיגור המוסלמי: המונגולים – שהותירו במזרח הקרוב הרס פיזי עצום, והשבטים התורכיים – שהחריבו את ביזנטיון המתוחכמת. ברם, בעיניו הצלבנים היו אשמים גם בעידוד עקיף של הגורמים ההרסניים האלו. האיום התמידי שהציבו הצלבנים על סוריה ומצרים הסיח את דעת תושביהן מהסכנה המונגולית, ופלישתם לביזנטיון, במסגרת מסע הצלב הרביעי, הפריעה לביזנטים 'לתרבת' את התורכים (Runciman 1954: 130-131, 472).

מאיר, שכזכור ראה בחיוב את מטרתה הבסיסית של התנועה הצלבנית, ביקר אותה פחות מרנסימן. מאיר הסכים עם רנסימן שלצלבנים היה חלק גדול בהקשחת האורתודוקסיה הסונית, בדיכוי המיעוטים הלא-מוסלמיים ובהחלשת ביזנטיון. עם זאת, גורל האזור אחרי המאה השלוש-עשרה הושפע לטענתו בעיקר מתהליכים נפרדים אחרים: התפשטות התורכים, כיבושי המונגולים, והעלייה הפוליטית והכלכלית של מערב אירופה (Mayer 1972: 279-280; ראו גם: Tyerman 2004: 79, 89, 91).

רישאר, כזכור, סקר את התנועה הצלבנית בצורה חיובית וסלחנית יותר. טענתו הייתה שתרומתם של מסעות הצלב לשקיעת המזרח המוסלמי לא הייתה ממשית, ושהנזק שגרמו היה למעשה קטן בהשוואה לסכסוכים אחרים בין שתי הדתות. רישאר אף גרס שאי אפשר לראות באכזריות המוסלמים כלפי שכניהם הנוצרים נקמה על אכזריות המתיישבים הפראנקים, משום שלטענתו אלו התנהגו, בדרך כלל, באיפוק כלפי האוכלוסייה המוסלמית שבשליטתם. לדעת רישאר, ההרעה ביחס המוסלמים כלפי הנוצרים המקומיים הורגשה בעיקר באזורים שכבשו השליטים המונגולים (שהתאסלמו בסמוך לגירוש הפראנקים מחופי הלבאנט) (Richard 1999: x, 101-104, 467, 476-477).

היסטוריונים של העולם המוסלמי בימי הביניים

הבדלי דעות באשר להשלכות המפעל הצלבני על המזרח המוסלמי איפיינו גם את חוקרי תולדות האסלאם. אחד החוקרים שנקט עמדה חד-משמעית בעניין זה הוא חתי.

כאן המקום לציין שחתי, שפעל בארצות הברית, היה יליד לבנון ממוצא נוצרי. פרט ביוגרפי זה בא לידי ביטוי במאמרו שפורסם ב-1985, כעשור לאחר מותו, במסגרת הפרויקט הנודע ומרובה הכרכים *A History of the Crusades* בהוצאת אוניברסיטת ויסקונסין. המאמר גדוש בדברי שבח והלל לקהילות הנוצריות של הלבאנט (שהוא עצמו השתייך לאחת מהן) ובתיאורים אנטי-מוסלמיים. כמו רנסמן הפרו-ביזנטי, חתי טען שהקהילות הנוצריות המזרחיות היו הצינור העיקרי להעברת ידע בין אירופה וארצות האסלאם. לדבריו, המוסלמים היו יהירים וחסרי סקרנות מכדי לרכוש ידע בעצמם. כמו רנסמן, גם חתי חשב שדיכוי הנוצרים המזרחיים במהלך גירוש הצלבנים המערביים הוביל באופן בלתי נמנע לשקיעת האזור אל 'עידן של חשכה אינטלקטואלית'. מכאן, שלדעתו החוויה הצלבנית הותירה את עולם האסלאם 'מיליטנטי יותר, סובלני פחות ומרוכז יותר בעצמו' (Hitti 1962: 81-82; Hitti 1985: 35, 47, 49-57).

הנימה המאשימה כלפי הפראנקים בדברי חתי אוזנה במאמר של בן דורו, נביה פארס (Faris), שפורסם באותו כרך בפרויקט של אוניברסיטת ויסקונסין. פארס, גם הוא נוצרי ממוצא לבנוני, פעל באוניברסיטה האמריקנית של ביירות. הוא היה חבר בקבוצה קטנה של אינטלקטואלים מקומיים שיצאו נגד מה שזיהו כנטייה רווחת של הערבים להטיל את האשמה במצבם הקשה על גורמים חיצוניים: צלבנים, מונגולים, ומאוחר יותר אמריקנים וישראלים. פארס תלה את המשבר הממושך של החברות האסלאמיות-ערביות בבעיות פנימיות. לשיטתו, בעיות אלו צצו כבר במאות התשיעית והעשירית, עם הגבלת חופש המחשבה ודיכוי הנשים והמיעוטים הנוצריים. המצב הוחמר בהמשך, עם פרוץ העימותים בין ערבים לתורכים ובין סונים לשיעים. למעשה, טען פארס שהחלטת המצביאים והעלמאא הסונים להקשיח את האורתודוקסיה ולצמצם את החופש הפוליטי הייתה תגובה לאיום הח'ליפות הפאטמית השיעית ולא לאיום הצלבני. כשהצלבנים הגיעו לאזור ב-1098 הייתה החברה שמצאו כבר מפולגת, נתונה במשטר צבאי ונגועה בשמרנות אינטלקטואלית. אין זה מקרה שמאפייני חברה זו, כפי שתיאר אותה פארס, דמו מאוד למאפייני החברה שהוא עצמו חי בה ושאותה ביקר (סיון 1988: 47-48, 59-62, 79-81; Faris 1985: 4-9, 12, 16-23).¹¹

במבט ראשון, ביטאו המאמרים של חתי ופארס מתח בין הנטייה 'להאשים' גורם חיצוני בשקיעת האסלאם לבין הפניית האשמה' כלפי פנים. אולם למעשה, ברמה כללית יותר, השלימו ההסברים שלהם זה את זה. שניהם צבעו את החברה המוסלמית בגוונים שליליים וייחסו לה חוסר בגרות, אטימות ותוקפנות. חתי גרס שחברה זו חשפה את חולשותיה המובנות רק בעקבות פגיעה בנוצרים המזרחיים שנחשדו

11 הסבר רומה אפשר למצוא כמונוגרפיה *The Crusades Through Arab Eyes* מאת הפובליציסט והסופר אמין מאלוף (Maalouf), גם הוא נוצרי ממוצא לבנוני (Maalouf 1985: 261-265).

בשיתוף פעולה עם הצלבנים, ופארס טען שחולשות מובנות אלו היו גורם מוקדם יותר לשקיעתה. שניהם ביטאו אפוא בכתיבתם תפיסה אישית מכלילה ועוינת כלפי עמי האסלאם.

לצד כותבים כמו רנסימן, חתי ופארס, היו חוקרים מתחום לימודי האסלאם שניגשו לטפל בסוגיה הרגישה של השלכות מסעות הצלב על העולם המוסלמי ללא נקיטת עמדה חד-משמעית וכוללנית, כמו כאהן. דוגמה מייצגת לעמדתו הדור-משמעית בנושא זה נמצאת בערך 'מסעות הצלב', שתרם לאנציקלופדיה של האסלאם (*The Encyclopaedia of Islam*) ב-1960. מצד אחד, כאהן הסכים שם עם הטענה המקובלת שמסעות הצלב העכירו את יחסי עולם האסלאם עם הנצרות למשך מאות שנים. מצד אחר, הוא נמנע מלהעריך את 'תרומת' המסעות לתהליכים ממוקדים יותר, כגון התאבנות ההלכה הסונית והדעיכה החומרית של מסופוטמיה והלבאנט (Cahen) (1960).

חוקרים מאוחרים יותר ניסו לספק הסברים מורכבים יותר, אולם לעתים הובילו ניסיונותיהם למסקנות סותרות ולא עקביות. למשל, הילנברנד ראתה בקנאות הצלבנית 'גורם ישיר לתהליך הקשחת לבבות המוסלמים הסונים כלפי בני דתות אחרות'. ברם, היא הגדירה את אכזריות הממלוכים 'מקרה מיוחד', ושיערה שהם דווקא 'לא נזקקו לדוגמה הצלבנית כדי ליישם מדיניות קנאית נגד המיעוטים הדתיים' (Hillenbrand 2000: 244-246, 418-420). את הסתירות האלו היא ניסתה ליישב, גם אם באופן חלקי בלבד, באמצעות הפרדה בין הרובד הפסיכולוגי לרובד החומרי. לטענתה, אמנם המסעות 'הותירו רושם בל יימחה' על תודעת המוסלמים עד ימינו, אך מבחינה חומרית הייתה למסעות השפעה זניחה והפיכה (Hillenbrand 2000: 2, 612, 614). גם בספר המבוא של ניקול הופיעו זו לצד זו טענות ש'המאבק נגד הצלבנים והמונגולים הביא [...] לשמרנות פוליטית ותרבותית' ולהתאכזרות סונית כלפי נוצרים ושיעים, בצד התבטאויות על כך שהשפעת המסעות הייתה 'מינימלית ומקומית' (Nicolle 2001: 7-8, 67-68). יש לשער, כי חילוקי הדעות בעניין זה ימשיכו להעסיק רבים מחוקרי התנועה הצלבנית גם בשנים הבאות.

מסקנות

העיסוק האקדמי במערב באופני ההתקבלות של מסעות הצלב במרחב המוסלמי והמזרח תיכוני מתרחב והולך בהדרגה מאמצע המאה העשרים. הדבר מתבטא בעלייה במספר ההתייחסויות לאסלאם ולמוסלמים בפרסומים אקדמיים ופופולריים על מסעות הצלב, במעבר מתיאורים קצרים וחד-מימדיים של המוסלמים ומעשיהם למתן הסברים מורכבים, ובהבעת נימה ספקנית יותר כלפי מקורות ראשוניים וספרות מחקרית קודמת.

ההבדלים הכמותיים והתוכניים האלו בין הכתיבה ההיסטורית האקדמית של אמצע המאה העשרים לזו של ראשית המאה העשרים ואחת נובעים ממספר גורמים. לאחר מלחמת העולם השנייה השתנה האקלים האינטלקטואלי במערב, וצמחו בו אפנות חשיבה פוסט-קולוניאליות ואנטי-מערביות. שינויים אלו, נוסף על התעניינות ציבורית ערה בנעשה במזרח התיכון המודרני, משכו היסטוריונים לחזור לכתוב בצורה ביקורתית על התנועה הצלבנית, ובהמשך גם להקדיש תשומת לב גדולה יותר לקבוצות לא-מערביות שסבלו ממנה – ובראשן המוסלמים. ההיסטוריונים שביקשו לעשות זאת, היסטוריונים שרובם התמחו בהקשרים האירופיים-נוצריים של התופעה הצלבנית, יכלו אז להיעזר בעבודות חדשניות של מזרחנים בני זמנם. עבודות אלו חידדו בהדרגה את מודעותם של כלל חוקרי הצלבנות לייצוג החסר והלקוי של האסלאם בהיסטוריוגרפיה המערבית. בעקבות זאת פחת השימוש בהכללות ובסטריאוטיפים לתיאור אישים ומאורעות רלוונטיים. ההבדל בין רנסימן ומאיר, שהדביקו לשליטים המוסלמים תוויות של קנאים או אופורטוניסטים, לבין הילנברנד, שהציגה את התנהגותם כשילוב מורכב בין אידיאליזם ופרגמטיזם, ממחיש זאת היטב. מעבר לכך, בעיסוקו בצד המוסלמי השתמש כל אחד מהמשתתפים בשיח בכלים המתודולוגיים שהיו מקובלים על בני דורו: החל מגיב, שסקר את מעלליו הפוליטיים והצבאיים של סלאח אל-דין כעומדים בפני עצמם, וכלה בהילנברנד, שהתמקדה באינדוקטרינציה הרוחנית של כלל הנתינים הסוניים בימיו.¹² כמובן שגם הברלים ברקע האישי ובנטייתיהם האידאולוגיות השפיעו על עמדות הכותבים כלפי מושאי מחקרם. אלו התבטאו, למשל, בהערכתם השונה את הנזקים ארוכי הטווח של האפיזודה הצלבנית לעולם האסלאם.

כל האמור לעיל ממחיש את מילותיו הידועות של אדוארד קאר על ההיסטוריון הנאלץ להתבונן בעבר שהוא חוקר לאור ההווה שבו הוא חי (קאר 1986: 33, 41). אפשר להחיל את הדברים האלה גם על בני דורם של רנסימן ומאיר, אשר באמצע המאה העשרים חיברו 'כתב אשמה' נגד הצלבנים לנוכח מלחמות העולם וגוויעת הקולוניאליזם. באותה מידה תקפים הדברים לבני הדור של הילנברנד ואירוויין, אשר התמודדו, ועדיין מתמודדים, עם המורכבות שבכתיבה על עימות מוסלמי-נוצרי מימי הביניים לנוכח גל חדש וחוצה יבשות של איבה בין-דתית.

12 דוגמאות לכל המגמות האלה – להרחבת המקום שניתן ל'אחר' בשיח ההיסטוריוגרפי, לשילוב בין תובנות מדיסציפלינות שונות ולהתחלפות אפנות מתודולוגיות – אפשר למצוא גם בכותרים ובתכנים של כמה מאסופות מאמרים שהוכרו במאמר זה: *The Meeting of Two Worlds: Cultural Exchange between East and West during the Period of the Crusades* (1986); *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria* (1993); *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (2001).

ואכן, מאז מתקפות הטרור על ארצות הברית ב־2001 גברה מודעות החוקרים לכך שהעימות המחרף בין ארצות המערב לארצות האסלאם רווי ברטוריקה בעלת ניחוח 'צלבני',¹³ ורבים מהם הזהירו מפני הסכנה הטמונה בעירוב השיח ההיסטוריוגרפי בפולמוסים הפוליטיים העכשוויים (Madden ;Tyerman 2004: 23, 199, 232-233). ב־2006 אמר פיטר לוק, אחד מהמשתתפים בשיח, כי 'באקלים הפוליטי העולמי הנוכחי הבנה נאותה [של מסעות הצלב], ללא שטויות של חד־צדדיות, חשובה יותר מתמיד'. אירוויין אף קבע כי 'הבנה נאותה' של המסעות לא תושג 'עד אשר הם ייחקרו בהקשר אסלאמי רחב בהרבה' (Lock ;Irwin 2003: 230). המשפט האחרון נותן תקווה שמודעות החוקרים בעתיד להשפעות הסביבה על כתיבתם לא תרפה את ידיהם, אלא להפך – תדרבן אותם להתעמק בחקר הזווית המוסלמית של המסעות ולהימנע מהניסוחים הפשטניים והאפולוגטיים שאיפיינו כמה מיצירות קודמיהם. ברם, כדי לעשות זאת בהצלחה יידרש מהחוקרים להכיר היטב את מגוון המקורות הראשוניים והבעייתיים – הנוצריים, המוסלמיים, והיהודיים; וכן להכיר את הרבדים השונים בהיסטוריה המזרח־תיכונית – החל ברובד הדיפלומטי וכלה ברובד התאולוגי.

ביבליוגרפיה

- לואיס, ברנרד, 2004. מה השתבש? ההתנגשות בין האסלאם והמודרניות במזרח התיכון (תרגום: מנשה ארבל), אור יהודה: דביר.
- סיון, עמנואל, 1988. מיתוסים פוליטיים ערביים, תל אביב: עם עובד.
- קאר, אדוארד ה., 1986 [1961]. היסטוריה מהי? (תרגום: אורי רם), תל אביב: מודן.
- Amitai-Preiss, Reuven, 1992. 'Mamluk Perceptions of the Mongol-Frankish Rapprochement', *Mediterranean Historical Review* 7, 1: 50-65.
- Andrea, Alfred J., 2003. *Encyclopedia of the Crusades*, Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Atiya, Aziz S., 1962. *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington: Indiana University Press.
- Cahen, Claude, 1960. 'The Crusades', in: *Encyclopaedia of Islam* 2nd ed., Leiden: Brill. vol. 2: 63-66.
- Chevedeen, Paul E., 2006. 'The Islamic Interpretation of the Crusade: A New (Old) Paradigm for Understanding the Crusades', *Der Islam* 83: 1: 90-136.

13 ראו הערה 6 לעיל.

- Constable, Giles, 2001. 'Introduction: The Historiography of the Crusades', in: Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh (eds.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 1-22.
- Dajani-Shakeel, Hadia, 1986. 'Al-Quds: Jerusalem in the Consciousness of the Counter-Crusader', in: Vladimir P. Goss (ed.), *The Meeting of Two Worlds: Cultural Exchange Between East and West During the Period of the Crusades*, Calamazoo, Michigan: Western Michigan University, 201-222.
- Ephrat, Daphna and Kabha, Mustafa, 2003. 'Muslim Reactions to the Frankish Presence in Bilad al-Sham: Intensifying Religious Fidelity within the Masses', *Al-Masaq* 15: 1: 47-58.
- Ehrenkreutz, Andrew S., 1972. *Saladin*, Albany: State University of New York Press.
- Ellenblum, Ronnie, 2007. *Crusader Castles and Modern Histories*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Faris, Nabih A., 1985. 'Arab Culture in the Twelfth Century', in: Kenneth M. Setton (general ed.), *A History of the Crusades*, vol. 5, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 3-32.
- Gabrieli, Francesco, 1969 [1957]. *Arab Historians of the Crusades* (tran. E. J. Costello), London: Routledge and Kegan Paul.
- Gibb, Hamilton A. R., 1935. 'Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades', *Bulletin of the School of Oriental Studies* 7, 4: 739-754.
- Gibb, Hamilton A. R., 1952. 'The Achievement of Saladin', *Bulletin of the John Rylands Library* 35: 1: 44-60.
- Gibb, Hamilton A. R., 1969a. 'The Career of Nur-ad-Din', in: Kenneth M. Setton (general ed.), *A History of the Crusades*, vol. 1, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 513-527.
- Gibb, Hamilton A. R., 1969b. 'The Rise of Saladin', in: Kenneth M. Setton (general ed.), *A History of the Crusades*, vol. 1, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 563-589.
- Hawting, G. R., 2005. 'Introduction', in: G. R. Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders: An Anthology of Articles Published in The*

- Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London and New York: RoutledgeCurzon, vii-xxvi.
- Hillenbrand, Carole, 2000. *The Crusades, Islamic Perspectives*, New York: Routledge.
- Hitti, Philip K., 1962. *Islam and the West*, Princeton: Van Nostrand.
- Hitti, Philip K., 1970. *History of the Arabs*, 10th edition, New York: St. Martin's Press.
- Hitti, Philip K., 1985. 'The Impact of the Crusades on Moslem Lands', in: Kenneth M. Setton (general ed.), *A History of the Crusades*, vol. 5, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 33-58.
- Holt, Peter M., 1977. 'Introduction', in: Peter M. Holt (ed.), *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, Warminster: Aris and Phillips, vii-xii.
- Holt, Peter M., 1983. 'Saladin and His Admirers: A Biographical Reassessment', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 46, 2: 235-239.
- Holt, Peter M., 1986. *The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517*, London: Longman.
- Holt, Peter M., 2004. *The Crusader States and their Neighbours, 1098-1291*, Harlow: Pearson, Longman.
- Irwin, Robert, 1986. *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382*, London: Croom Helm.
- Irwin, Robert, 1995. 'Islam and the Crusades, 1096-1699', in: Jonathan Riley-Smith (ed.), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford: Oxford University Press, 217-259.
- Irwin, Robert, 2003. 'Orientalism and the Early Development of Crusader Studies', in: Peter Edbury and Jonathan Phillips (eds.), *The Experience of Crusading*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaspert, Nikolas, 2006. *The Crusades* (tran. Phyllis G. Jestice), New York: Routledge.
- Kedar, Benjamin Z., 1990. 'The Subjected Muslims of the Frankish Levant', in: James M. Powell (ed.), *Muslims Under Latin Rule, 1100-1300*, Princeton: Princeton University Press, 135-174.
- Lewis, Bernard, 1995. *The Middle East: 2000 Years of History, from the Rise of Christianity to the Present Day*, London: Weidenfeld and Nicolson.

- Lock, Peter, 2006. *The Routledge Companion to the Crusades*, London: Routledge.
- Maalouf, Amin, 1985 [1983]. *The Crusades through Arab Eyes* (tran. Jon Rothschild), London: Saqi Books.
- Madden, Thomas F., 2006. *The New Concise History of the Crusades*, Lanham, Md: Rowman and Littlefield.
- Mayer, Hans E., 1972 [1965]. *The Crusades* (tran. John Gillingham), London: Oxford University Press.
- Owen, Roger, 1976. 'The Middle East in the Eighteenth Century: An 'Islamic' Society in Decline? A Critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West', *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin* 3, 2: 110-117.
- Netton, Ian Richard, 1997. 'Crusades', in *A Popular Dictionary of Islam* (rev. ed.), Richmond, Surrey: Curzon, 65.
- Nicolle, David, 2001. *The Crusades*, Oxford: Osprey Pub.
- Richard, Jean, 1999 [1996]. *The Crusades, c.1071-c.1291* (tran. Jean Birrell), Cambridge: Cambridge University Press.
- Riley-Smith, Jonathan, 1993. 'History, the Crusades and the Latin East, 1095-1204: A Personal View', in: Maya Shatzmiller (ed.), *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria*, Leiden: E.J. Brill, 1-17.
- Runciman, Steven, 1951-1954. *A History of the Crusades*, 3 vols., Cambridge: Cambridge University Press.
- Tyerman, Christopher, 1998. *The Invention of the Crusades*, London: Macmillan.
- Tyerman, Christopher, 2004. *Fighting for Christendom: Holy War and the Crusades*, Oxford: Oxford University Press.

אתרי אינטרנט

<http://www.library.cornell.edu/colldev/mideast/fatw2.htm>

<http://www.lossless-audio.com/usa/index0.php?page=1438852368.htm>